

XIX. Yüzyılda İki Batı Anadolu Kazasında Kırsal Borçluluk

E. Attila AYTEKİN*

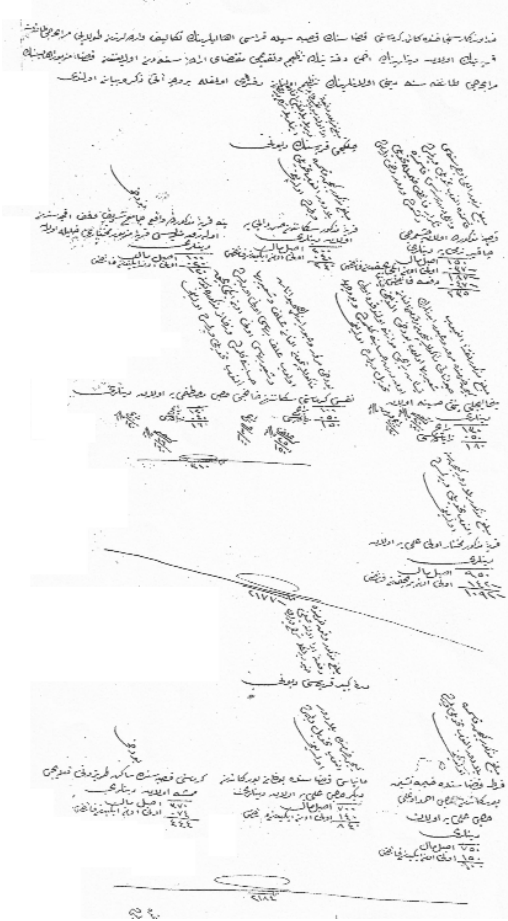
G iriş

Kırsal doğrudan üreticilerin borçluluğu, Osmanlı İmparatorluğu tarihinin önemli bir bölümünde yaygın olarak görülen bir olguydu. Onaltıncı yüzyıldan itibaren rastgelindiği tarihçilerce not düşülen (Özkaya 1994) bu sorun, İmparatorluğun farklı coğrafi bölgelerinde mevcuttu.¹ Tarihsel literatürde kırsal borçluluğun varlığına işaret edildiğini ve zaman zaman da sonuçlarının tartışıldığını görüyoruz. Öte yandan, borçluluğun kökeninde yatan faktörler ve aldığı özgül biçimler hakkında yeterli bilgimiz olduğunu söylemek zor.

Kırsal borçluluğun önemli sonuçları olduğu biliniyor. Sıklıkla, borçlar iyice birikip ödenemeyecek noktaya varıyor ve eski borcun faizini ödemek için yeni borç alınmasıyla bir kısır döngü başlıyordu. İmparatorluğun çeşitli bölgelerinde çok miktarda tarımsal arazi bu nedenle köylülerin elinden çıkıp kentsel ya da kırsal kökenli alacaklıların mülkiyetine girdi. Bazen, borç kısır döngüsünden kurtulmanın tek yolu toprağı fiziksel olarak terk etmektir. Bazen de köylüler, daha önceden kendi kontrollerinde olan topraklarda yarıcı ya da ücretli işçi haline geldiler. Borçlanma döngüsünün sonuçları ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı tarihindeki bir dizi olgunun anlaşılması açısından elbette önemlidir. Ne var ki, borçluluk sorununun sonuçlarına gereğinden fazla odaklanmak, borç-

* Dr., ODTÜ Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü.

¹ İlgili literatür ve belgeler imparatorluğun her köşesinden pek çok örnekle doludur: Musul için bkz. Khoury (1997), Diyarbakır için, Salzmann (1995), Ürdün için, Rogan (1999), Mısır için, Cole (1993), Şam için, Marcus (1989), Cebel Nablus için, Doumani (1995), Suriye için, Rafeq (1984), Batı Anadolu için, Nagata (1997), İstanbul civarı için, C.IKTS 685, Yanya için, C.ML 2564, ve Tırhala için, bkz. C.ML 2555.

luluğun geçici bir aşama, yerini başka bir olguya bırakması gereken bir safha olarak görülmesine yol açabilir. Borçluluğun, tarımın ve kırsal hayatın önemli bir parçası olarak kalması olasılığı göz ardı edilmemelidir. Örneğin, borçluluğu küçük meta üretimi sürecinin entegre bir parçası olarak düşünmek bu bağlamda iyi bir yöntem olabilir. Aynı biçimde, geçimlik ekonomilerde sistemik olmayan ancak sık rastlanan olumsal bir öge olan borçluluğun bu türden ekonomik yapılarda nasıl ortaya çıktığının da araştırılması gerekir. Böylelikle borçluluk sorununun sadece sonuçlarına değil, nedenleri, yapısal özellikleri ve tezahür biçimlerine eğilmemize olanak verecek bir çerçeveye ulaşma yolunda bir adım atılmış olur.

Kuramsal bir tartışma

Mevcut açıklama tarzları ondokuzuncu yüzyılda görülen köylü borçluluğu sorununu genellikle Osmanlı tarımının ticarileşmesine bağlar. Ticarileşmeyi arttıran faktörler arasında, bir kredi piyasasının oluşmasını teşvik eden malikane sistemi, piyasada kâr etme olanaklarının doğrudan üreticileri geçimlik tarımın ötesinde üretmeye sevk edecek biçimde artması ve nakdi vergilendirmenin hız kazanması sayılır.

Niyetim, tarımda ticarileşme ile kırsal borçluluk arasında neden-sonuç ilişkisi kuran bu tezi kökten eleştirmek değil. Zaten bu tezin bazı varsayımlarını paylaşıyorum. Üstelik, ondokuzuncu yüzyılda, hem daha çok ürünün piyasada satılmak üzere yetiştirilmesi hem de tarım alanlarından gitgide daha uzak piyasalar için üretim yapılması anlamında bir ticarileşme yaşandığı doğrudur (Quataert 1994: 843). Nihayetinde amacım, ticarileşme tezinin beraberinde getirdiği bazı kolaycı varsayımları sorgulamak.

Nakdi vergilendirmenin yarattığı baskı söz konusu olduğunda, ticarileşme tezi büyük ölçüde geçerli görünmektedir. Gerçekten de ondokuzuncu yüzyılda İmparatorluğun geniş bölgeleri için Witold Kula'nın "ticarileşme mecburiyeti" dediği olgudan bahsedilebilir:

Mevcut sosyoekonomik sistemin, devlete verilen vergilerin, toprak sahibine olan yükümlülüklerin ve borçların para olarak ödenmesini gerektirdiği durumlarda durum kökten değişir. Artık 'ticarileşme mecburiyeti' denebilecek bir olguyu gözlemleyebiliriz. Köylü, bu mali yükümlülükleri yerine getirmek ve toprağını kaybetmemek amacıyla, para bulmak için [piyasada mal-EAA] satmaya mecbur kalır (Kula 1976: 43).

Öte yandan, ticarileşme tezinin, doğrudan üreticilerin piyasanın açığa çıkardığı yeni olanaklara yanıt vermesiyle ilgili kısmı sorunludur. Bu bağlamda, köylü hanehalklarının piyasada artan talebe ve fiyatlara, doğrudan ve olumlu bir tepki verdikleri varsayılır. Oysa, doğrudan üreticilerin piyasa ile ilişkisi çok karmaşıktır. Kapitalizm öncesi üretim ilişkilerinin hakim olduğu bir ortamda, üreticilerin tepkisi kapitalist bir ekonomide beklenen tepkinin tamamen zıttı olabilir. Yani, piyasada fiyatlar yükselince üreticiler daha az satma eğilimine girerler. Zira, bulmaları gereken nakit parayı artık daha az mal satarak elde edebileceklerdir. Öte yandan, doğrudan üreticilerin piyasada yükselen fiyatlara üretimi artırma biçiminde tepki vermeleri için bir dizi koşulun yerine gelmesi gereklidir. Bu koşullar arasında, mevcut üretim araçlarını başka biçimlerde kullanmanın mümkün olması, toprağın tamamen bir meta haline gelmiş olması ve köylünün tarlasında kullanılan emek için bir emek piyasasının oluşmuş olması vardır. Üreticilerin fiyat yükselince üretimi artırmaları için ayrıca, piyasa koşulları elverişli hale geldiğinde kullanılmak üzere ürün rezervleri bulunmalı ve bir kredi piyasası mevcut olmalıdır (Kula 1976: 43; 55).

Elbette, ondokuzuncu yüzyılın başları ve ortalarındaki Osmanlı tarımı bağlamında bu koşullardan hiç birinin mevcut olmadığını iddia etmiyorum. Öte yandan, hepsinin mevcut olduğunu varsaymak, ya da daha doğrusu, sorunun bu boyutları üzerinde yeterince düşünmemek de aynı biçimde sakıncalıdır. Tarımsal doğrudan üreticilerle piyasa arasındaki ilişki karmaşık ve çok boyutlu bir ilişkidir; ticarileşme tezi bu doğrultuda yeniden ele alınmalıdır.

Osmanlı tarımına ilişkin çalışmaların diğer bir sorunu da, köylü borçlanması bağlamında küçük meta üretiminin yaygın olduğu bir iktisadi yapı ile geçimlik üretime dayanan bir yapı arasındaki farka gereken özenin gösterilme-

miş olmasıdır. Geçimlik üretime dayalı bir yapıda, borç kısır döngüsü kolaylıkla başlayabilir; eğer geçim marjı küçükse, tek bir kötü hasat bile buna yeterli olur. Borç döngüsünü başlatabilecek diğer etmenler, köylülerin piyasaya karşı verili olarak dezavantajlı bir konumda olmaları (Kula 1976: 75) ve bazen de kötü bir hasatın gerçekleştiği yıllarda alıştıkları tüketim standartlarını sürdürme istekleridir.² Tüm bunlara rağmen, sık görülmekle birlikte, geçimlik bir ekonomide köylü borçluluğu zorunlu değil *olumsal* bir ögedir. Buna karşılık, piyasa için üretim yapılan bir küçük meta üretimi ekonomisinde borçlanma *zorunlu* bir ilişki haline gelir. Bu tür bir yapıda doğrudan üreticilerin borçlarına karşılık ödedikleri faiz, artığa el koymanın temel mekanizmalarından biridir (Boratav 2004: 42-5). Piyasaya yönelik küçük meta üretime dayanan bir iktisadi yapı ile geçimlik tarıma dayanan bir yapı arasındaki farkın altı iyice çizilmeden borçlanma nedenlerinin hakkıyla anlaşılması zordur.

Elbette bu yazının literatürdeki bu genel sorunları giderme iddiası yok. Amaçlanan, kırsal borçluluk sorunuyla ilgili bazı ampirik boşlukları kısmen de olsa gidermek. Zira, bir bölgedeki doğrudan üreticilerin çok borçlu olduğunu bilsek bile çoğunlukla kredi ilişkisinin yapısıyla ilgili fazla bir şey bilmiyoruz. Genellikle, kredi verenlerin kim olduğu, uygulanan faiz oranları, ödenemeyen borçlarla ilgili ne olduğu gibi soruları yanıtlamaktan uzağız.

İkinci olarak, Osmanlı devletinin kırsal borçlanma sorununa nasıl baktığını bildiğimiz söylenemez. Osmanlı devletinin diğer dönemlerde olduğu gibi ondokuzuncu yüzyılda da köylüleri bazı yerel zenginler karşısında zayıf duruma düşmekten ve topraklarını kaybetmekten korumaya çalıştığı söylenegelmiştir. Eğer bu doğruysa, merkezi devletin kırsal borçluluk sorununa büyük önem vermiş ve çözmek için ciddi adımlar atmış olması beklenir. Yazıda bu noktayı da ele alacak ve devletin borçlanma sorununa yaklaşımının ana hatlarını belirlemeye çalışacağım.

İki Batı Anadolu kazasında kolektif borçluluk

Bu çalışmanın temel kaynaklarını, 1839 yılında Hüdavendigâr'a bağlı Mihaliç (bugünkü adıyla Karacabey) ve Kirmastı (bugünkü adıyla Mustafakemalpaşa) kazalarında yapılan bir borçluluk araştırmasının sonuçlarının kaydedildiği defterler oluşturuyor. Defterler Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Maliye Nezareti Maliye Defterleri (ML) fonunda 78 ve 80 numaralarla kayıtlı.

---

² Literatürde elit olmayan grupların tüketim alışkanlıklarını inceleyen çalışmaların sayısı çok azdır; bu bağlamda Quataert (2000) bir başlangıç olabilir. Ayrıca, arkeolojik çalışmalar da kırsal bölgelerdeki tüketim kalıplarına ilişkin bilgimizi ciddi biçimde arttırabilir. Bkz. Carroll (2000)

1839 yılının başlarında bir görevli bu iki kazayı gezmiş ve her ikisi için de ayrı defterler hazırlamış. Bu borçluluk araştırmasının niye yapıldığına dair defterlerde herhangi bir bilgi yok. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bununla ilgili bilgi veren başka bir kayda rastlamadım. Araştırmanın bu iki kazaya özgü bir nedenden dolayı yapılmış olması mümkün olduğu gibi, iki defter daha geniş kapsamlı bir araştırmanın parçası olarak hazırlanmış da olabilir. Her iki defter de Mehmet Rüştü isimli bir memur tarafından hazırlanmış; defterlerin sonunda Mehmet Rüştü'nün yanısıra kaza kadısının da mührü bulunuyor. Defterlerin başında kısa sunuş yazıları var. Kirmastı defterinin (ML 80) başındaki yazı şöyle:

Hüdavendigâr sancağında kain Kirmastı kazasının kasabasıyla kurası ahalilerinin tekalif-i varidelerinden dolayı murabahacı taifesine karyecek olan deynlerinin dahi defterinin tanzimi ve takdimi mukteza-yı irade-i seniyyeden oldugundan kaza-i mezbur ahalisinin murabahacı taifesine deyni olanlarının tanzim olunan defteri olmağla ber-vech-i ati zikr ü beyan olundu.

Defterlerde, *kolektif* olarak borcu bulunan köyler hakkında bilgiler yer almakta.³ Tipik bir kayıttta, alacaklının adı ve memleketi, anapara, işlemiş olan faiz, faiz oranı, toplam borç ve kredinin alındığı yıl yazılı. Memurun köylülere zamanı geldiğinde bu borçları ödeyip ödeyemeyeceklerini de sorduğu anlaşılıyor.

Etnik-dinsel açıdan iki kazada üç tip köy bulunuyordu. Bunlar, sadece Müslümanların yaşadığı köyler, sadece gayri-Müslimlerin yaşadığı köyler ve üçüncü olarak da heterojen yapıdaki köylerdi. Heterojen yapıdaki bazı köylerde Müslüman ve Hıristiyanların mali işlerini ayrı ayrı yönettikleri görülürken bazılarında vergi ve diğer mali işler ortak yürütülmekteydi.

Mihaliç'teki köylerin yüzde 45'i borçluyken bu rakam Kirmastı'da yüzde 81'di. Öte yandan, Mihaliç'teki borçlu köylerin çoğunluğu, Kirmastı'da ise ancak yüzde 20'si bu borçlarını zamanı gelince ödeyemeyeceklerini beyan etmişlerdi. Dahası, toplam borç Mihaliç'te çok daha fazlaydı. Yani hem nesnel hem de öznel açıdan borç yükünün Mihaliç'te diğerinden çok daha yüksek olduğunu söyleyebiliriz.

Bu durum bir kaç biçimde açıklanabilir. Mihaliç, 1830'ların başlarından ortalarına kadar yaşanan seller nedeniyle önemli tarımsal kayıplara uğramıştı (C.ML 1301). Bu, köylerin borçluluğunu arttıran bir etmen olabilse de, borçlu-

³ ML 78 ve 80'de iki kaza merkezinde bulunan kimi mahallelerin kolektif borçlarıyla ilgili veriler de var. Benim bu yazıdaki odağım kırsal borçlanma olduğu için bu verileri dikkate almadım.

luğun ortaya çıkışının buna bağlı olması pek muhtemel görünmüyor. Zira, bu borçların pek çoğunun vadesi dört yıldan fazlaydı; hatta bazı borçlar o kadar eskiydi ki köylüler de tam olarak ne zaman alındıklarını hatırlayamamışlardı. Yani, en azından bu borçların yaşanan sellerle doğrudan ilgili olmadığı ön-görülebilir.

Tablo 1: İki kazadaki borçlu köyler

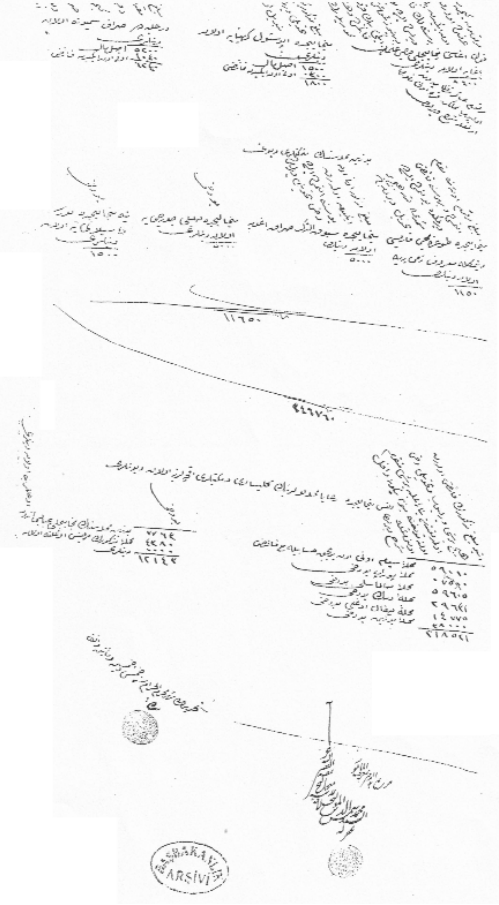
	Köy sayısı	Borçlu köy sayısı	Borcunu zamanında ödeyebilecek köy sayısı	Borcunu zamanında ödeyemeyecek köy sayısı	Köylerin toplam borcu (kuruş)
Mihaliç	77	35	14	22	283.493
Kirmastı	36	29	23	6	37.259

Başka bir açıklama, iki kazanın etnik/dinsel yapısındaki farklılıkta arana-bilir. Borç defterlerinin ve bazı köylere ait temettuat defterlerinin⁴ karşılaştı-rmalı bir analizi, bir köyün dinsel yapısı ile sahip olduğu toplam kolektif borç arasında bir korelasyon olduğunu gösteriyor. Mihaliç'te on üç Müslüman kö-yü, dokuz Hıristiyan köyü ve beş de heterojen yapıda köy varken, yedi köyde yaşayanların dinleri hakkında bir bilgi yok. Öyle görünüyor ki, Hıristiyan nü-fusun tek başına ya da Müslümanlarla birlikte bulunduğu köyler, sadece Müs-lümanların yaşadığı köylerden daha fazla borç biriktirme eğilimindeydi. İlk akla gelen, bu durumun cizye ile alakalı olması. Nakit olarak alınagelen bir vergi olan cizye, sadece gayri-Müslimlere uygulanmaktaydı. Aynî vergiler ve cizyenin yanısıra, hem Hıristiyanlar hem de Müslümanlar, “vergi-yi mahsusa” adıyla bir başka nakdi vergi de vermekteydi.⁵ Bu nakdi vergi bileşimi, Hıristi-yanları özel olarak zorlamış ve onları dışarıdan nakit bulmaya yönlendirmiş olabilir; bu da daha çok Hıristiyan köyünün bulunduğu Mihaliç'te kolektif borçlanma eğiliminin yüksek olmasını izah edebilir. Defterlerin başındaki su-nuş yazıları da nakdi vergiler yüzünden borçlanma varsayımını destekler gö-rünüyor.

⁴ İki kazaya ait borç defterlerine ek olarak şu temettuat defterlerini de kullandım: ML.VRD.TMT 8966, 8918, 8922, 8911, 8925, 8905, 8891, 8935, 8893, 8973, 8942, 8952, 8965, 8956, 8971, 8909 ve 8915.

⁵ Örneğin 1250 yılı için, Mihaliç'a bağlı Canbaz köyünde bulunan yirmi Hristiyan aile toplam 3.089 kuruş, ve Karacaoba köyünde yaşayan on beş Hristiyan aile toplam 3.832,5 kuruş vergi-yi mahsusa ödemişlerdi (ML.VRD.TMT 8918 ve 8905).

Ne var ki, bu tür bir akıl yürütmenin iki sakıncası olabilir. Birincisi, Osmanlı çalışmalarında şimdiye dek etnik ve dinsel etmenlere genel olarak gereğinden fazla önem atfedilmiştir. Örneğin, İmparatorluk'ta bir etnik işbölümünün hakim olduğuna dair inanış hâlâ tamamen bir kenara bırakılmış değildir.⁶ İki kazada görülen kolektif borçların miktarlarındaki farklılaşmayı esasen etnik/dinsel nedenler üzerinden açıklamak, Osmanlı tarihçiliğindeki bu eğilime destek vermek olacaktır. İkincisi, özellikle ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı tarihi, merkezi devleti esas alan bir perspektifin egemenliği altında incelenegelmiştir. Borçlanma olgusunun farklılaşmasında vergilere ve bunların etkilerine gereğinden fazla vurgu yapmak, devleti Osmanlı tarihinde değişimin temel öznesi olarak gören yaklaşımı yeniden üretmek anlamına gelebilir.

Bunların ötesinde bir de metodolojik bir sorunla karşı karşıyayız. Eldeki veriler ışığında etnik-dinsel etmenlerle borçluluk miktarı arasındaki ilişkiyi ancak iki varsayım dolayısıyla yapmak mümkün. Birinci olarak, Mihaliç'teki Hıristiyan köylerinin Müslüman köylerinden daha büyük olmadığını varsayıyoruz. İkincisi, bir köyün büyüklüğüyle biriktirdiği borcun miktarı arasında, *ceteris paribus*, pozitif bir korelasyon olduğunu öngörüyoruz. Ama bu *ceteris paribus*'un ötesine gidildiğinde, biriken borcun miktarını etkileyecek pek çok etmen olabileceği açıktır. Çünkü esasen borç, karmaşık bir iktisadi ve sosyal ilişkidir. Daha fazla borç, fakirliğe olduğu kadar zenginliğe de delalet edebilir (Kautsky'den aktaran Lenin 1960: 118). Ciddi miktarda borçlanma, piyasa için üretim yapıldığını ve geçimlik tarımın terk edildiğini gösterebilir. Her ha-

⁶ Etnik iş bölümünün büyük ölçüde bir efsane olduğunu gösteren bir çalışma için bkz. Kırılı (2000). Marcus (1989) da Şam'da kentsel mekandaki farklılaşmanın dinsel farka tekabül etmediğini göstermiştir.

lükârda, bu varsayımlar ancak borçlu köylerdeki iktisadi faaliyetlerin çeşitliliği ve büyüklüğüne dair sağlam veriler yoluyla test edilebilir. Fakat bu anlamda iyi bir kaynak teşkil edebilecek olan temettuat defterlerinden yeterince yararlanmam mümkün olmadı. Zira bölgedeki çok borçlu köylerden pek çoğuna ilişkin temettuat defterleri Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde mevcut değil. Gerekli veriler halihazırda mevcut olmadığına göre şimdilik yapılması gereken, borçlanma etrafında dönen toplumsal ilişkilerin karmaşıklığını vurgulamak ve kolaycı çıkarımlardan uzak durmak gibi görünüyor.

Faiz oranları

Borcun vadesi ile toplam borç arasındaki ilişkinin temel belirleyeni faiz oranıdır. Osmanlı kırsal bölgelerinde faiz oranı aynı zamanda borçluluk kısır döngüsünün başlamasında da önemli bir rol oynamaktaydı; köylüler, mevcut borçların anaparasını ödemekten ümidi kesip sırf faizini ödemek için ayrıca borç aldıklarında döngü kurulmuş oluyordu. Borcun çok uzun bir zaman önce alındığı bazı hallerde, köylüler borcu tamamen temizleme ümidini yitiriyor ve alacaklıya verdikleri yıllık faiz düzenli bir ödeme haline geliyordu.

Her iki kazada da en sık görülen faiz oranı yüzde 20'ydı. Öte yandan, diğer oranlar da sıklıkla görülüyordu. İki defterde kaydedilen en düşük oran yüzde 15'di. Kirmastı'da çoğu aynî kredilere ait olmak üzere bazı aşırı yüksek faiz oranları da söz konusuydu. O dönemde resmen kabul edilen en yüksek faiz oranının yüzde 15 olduğu düşünüldüğünde⁷, bu oranların mevcudiyeti daha da ilginç hale geliyor. Dahası, bunlar araştırmayı yapan memura bildirilmiş ve resmen kayda geçirilmişti. Anlaşılan, merkezi devlet tarafından kabul edilen faiz oranı tavanı kağıt üzerinde kalmış ve her iki kazada da alacaklılar yasal tavanı dikkate almadan istedikleri oranları uygulamışlardı.

Aynî borçlanma

Hem Mihaliç'te hem de Kirmastı'da köyler az da olsa aynî kredi de alıyorlardı. Bu tür işlemlerde faiz, bir malın piyasa fiyatı ile parasal değerinin borç olarak hesaplandığı fiyat arasındaki farktan doğmaktaydı. Hesaplanan satış fiyatı piyasa değerinin çok üstünde olduğundan, aynî kredilerin faiz oranı nakdi kredilerin faiz oranından çok daha yüksekti. Hatta Kirmastı köylerinden birinde faiz oranı yüzde 85'e tekabül eden bir borç ilişkisi kayda geçirilmişti. Köylüler bazen köyden gelip geçen ya da köyde bir süre konaklayan resmi görevlilerin hayvanlarına verilecek yemleri aynî borç olarak alıyorlardı. Bazen de acil nakit ihtiyaçlarını karşılamak için mal olarak borç alıyor, sonra o malı satarak nakit elde ediyorlardı.

---

⁷ Örneğin bkz. C.DH 4326 (1847) ve C.ML 2564 (1840)

Aynî borç, parasal olarak hesaplanır hesaplanmaz nakdi bir borç haline geliyor ve takip eden yıllarda köylüler bu borcun faizini ödüyorlardı. Yani, ilk başta piyasa değeri ve hesaplanan fiyat arasındaki farktan doğan faizin üzerine bir de bu faiz ekleniyordu. Bu özelliğiyle aynî kredi köylüler için çok olumsuz bir kredi türüydü. Bundan dolayı köylülerin sadece zorunlu hallerde bu yola başvurduğunu varsaymak yanlış olmaz.

Kredi ilişkilerinin mekansal bir analizi

Mihaliç ve Kirmastı'daki borçlu alacaklı ilişkilerini mekansal açıdan incelediğimizde iki kaza arasında farklar görüyoruz. Defterlerden anlaşıldığı kadarıyla köylere kredi sağlayan kaynaklar şu yerleşim birimlerinde yaşıyordu: borçlu köyün kendisinde; kazadaki diğer bir köyde; kaza merkezinde (yani Mihaliç ya da Kirmastı'da); Hüdavendigâr'a bağlı başka bir kaza merkezinde; Hüdavendigâr'a bağlı başka bir köyde; Bursa'da.

Mihaliç'teki kredi ilişkileri geniş bir mekansal dağılıma tekabül ediyordu. Kredi ilişkilerinin yüzde 10'u Bursa'yla kurulmuşken, kasaba merkeziyle daha fazla ilişki kurulmuş olmakla birlikte diğer mekansal tercihlere aşağı yukarı eşit düzeyde (yüzde 20 civarında) başvurulmuştu. Dahası, nadiren de olsa, bu kazadaki köylerin İstanbul'da yaşayan kişilerden borç aldığı da oluyordu. Öte yandan, Kirmastı'daki kredi-borç ilişkileri mekansal olarak çok daha yoğunlaşmış bir yapıya sahipti. Mevcut kredi ilişkilerinin yarısından fazlası, Kirmastı köyleriyle kaza merkezi olan Kirmastı kasabası arasında kurulmuştu. Bu da, Hüdavendigâr'a bağlı diğer kazalar ve köylerde yaşayan zenginlerin, kredi kaynağı olarak daha az kullanılması anlamına geliyordu. Kirmastı köyleri Bursa'da ya da İstanbul'da yaşayan kimseden borç almamıştı.

Öyle görünüyor ki Kirmastı kasabası ve köyleri arasındaki mali (ve muhtemelen de ekonomik) ilişkiler Mihaliç kasabası ve köyleri arasındaki ilişkiye göre çok daha yoğundu. Bu aynı zamanda Kirmastı'da bulunan kredi kaynaklarının ve piyasasının bu kazaya bağlı köyler için yeterli olduğu anlamına da geliyor. Tersine, daha fazla borçlu olan ve borçlarını zamanında ödemekte zorlanan Mihaliç köyleri kaza dışında da kaynaklar aramışlar, Batı Anadolu'nun bu köşesinin en büyük şehri olan ve muhtemelen de en gelişmiş kredi piyasasını barındıran Bursa'yı ve İmparatorluğun başkentini de arayışlarına dahil etmişlerdi.

Alacaklılar

Aşağıdaki tablolardan görülebileceği gibi, iki kazada borç verenlerin neredeyse tamamı erkekti. Öyle ki, Kirmastı köylerine kredi sağlayan hiç kadın

yoktu. Mihaliç defterine kaydedilmiş olan alacaklıların çoğu gayrı-Müslimken Kırmastı'dakilerin büyük çoğunluğu Müslümandı. Kentsel ve kırsal yerleşimlerde yaşayan alacaklıların sayısı Mihaliç'te eşitken Kırmastı'da kentsel kökenlilerin sayısı az da olsa daha çoktu.

Her iki defterde de kredi sağlayan pek çok kişinin mesleğinin yazılmamasına rağmen, geri kalanların mesleklerinden belirli çıkarımlar yapmak mümkün. En dikkat çekici nokta, borç verenler içerisinde çok az profesyonel tefecinin bulunması. İkincisi, her iki kazada en çok esnaf/tüccar ve memur/yarı-resmi görevlilerin alacaklı olarak yazıldığını görüyoruz. Bu iki veri, Anadolu'nun bu köşesinde kredi verme işinin profesyonel tefecilere/sarraflara/bankerlere mahsus bir iş olmadığını gösteriyor; aksine bu, pek çok kentsel ve kırsal kökenli zengin portföyüne⁸ eklediği bir kâr kapısıydı.

Tablo 3: Mihaliç köylerine kredi sağlayanlar⁹

Cinsiyet	<i>Erkek</i>	<i>Kadın</i>	<i>Kurumsal</i>	<i>Toplam</i>				
%	89	5	5	99				
Meslek	<i>Esnaf/ Tüccar</i>	<i>Sarraf</i>	<i>Din adamı</i>	<i>İşçi / çiftçi</i>	<i>Askeri ya da sivil görevli</i>	<i>Bilinmiyor diğer</i>	<i>Büyük toprak sahibi</i>	<i>Toplam</i>
%	11	1	3	1	7	76	0	99
Din	<i>Müslüman</i>	<i>Gayrı Müslim</i>	<i>Kurumsal</i>	<i>Toplam</i>				
%	39	56	5	100				
Kentsel ya da kırsal kökenli	<i>Kentsel</i>	<i>Kırsal</i>	<i>Bilinmiyor</i>	<i>Toplam</i>				
%	48	48	3	99				

⁸ Burada Ariel Salzman'ın (1995) "portfolio capitalists" teriminden ilham aldım. Salzman da terimi Bayly (1990)'dan ödünç alıyor.

⁹ Tabloda kullandığım yüzdeleri alacaklı kişiler üzerinden değil kredi ilişkilerinin sayısı üzerinden hesapladım. Yani diyelim bir alacaklının adı bir defterde üç ayrı yerde krediyi sağlayan olarak geçiyor, bunu tabloda bir değil üç olarak hesaba kattım. "Askeri ya da sivil görevli" kategorisine din adamları hariç tüm askeri ve sivil ve yarı-resmi statüsü olan görevlileri dahil ettim. Yuvarlama nedeniyle toplamlar 100'den farklı çıkabilmiştir.

Tablo 2: Kırmastı köyelerine kredi sağlayanlar¹⁰

Cinsiyet	<i>Erkek</i>	<i>Kadın</i>	<i>Kurumsal</i>	<i>Toplam</i>				
%	99	0	1	100				
Meslek	<i>Esnaf /</i>	<i>Sarraf</i>	<i>Din adamı</i>	<i>İşçi / çiftçi</i>	<i>Askeri</i>	<i>Bilinmiyor</i>	<i>Büyük</i>	<i>Toplam</i>
	<i>Tüccar</i>				<i>ya da sivil</i>	<i>diğer</i>	<i>toprak</i>	
%	21	0	4	7	<i>görevli</i>	44	<i>sahibi</i>	100
Din	<i>Müslüman</i>	<i>Gayrı</i>	<i>Kurumsal</i>	<i>Toplam</i>				
%	77	21	1	99				
		<i>Müslim</i>						
Kentsel ya da kırsal kökenli	<i>Kentsel</i>	<i>Kırsal</i>	<i>Bilinmiyor</i>	<i>Toplam</i>				
%	56	42	1	99				

Kredi verenlerin açtıkları kredilerin sayısı ve büyüklüğü birbirinden çok farklı olabiliyordu. Sadece bir köye sınırlı bir miktar borç veren alacaklılar olduğu gibi, farklı köylere ve mahallelere çok daha büyük miktarlara ulaşan krediler veren kişiler de vardı. Örneğin Mihaliç kasabasında oturan Kocabaşı Salmalı Kevork'un yedi köyü içeren toplam 9.578 kuruşluk bir portföyü vardı. Aksakal İmamı Mustafa Efendi ise dört köye toplam 11.675 kuruş kredi vermişti. Üstelik aynı Mustafa Efendi kredi faaliyetlerinden elde ettiği faiz gelirini saklamayı ve bir kaç sene sonra düzenlenen temettuat defterine kaydetmemeyi başarmıştı.

Sonuç: Devlet ve kırsal borçluluk

Ondokuzuncu yüzyılın ortalarına değin merkezi devletin köylü borçluluğu sorununa ancak sınırlı hallerde müdahale ettiğini görüyoruz. Bu müdahaleler üç bağlamda gerçekleşiyordu. Birincisi, köylülerin borçluluğunun bir alandaki üretim sürecini kesintiye uğratması ihtimalinin ciddi biçimde ortaya çıktığı hallerdi. İkinci durumda, bir bölgedeki gerginlik artan köylü hoşnutsuzluğuyla birleşiyordu (Örneğin C.ML 2564) Üçüncü olarak, devletin, borçluluğun köylülerin topraklarından edilmesine yol açabileceği durumlarda müdahale ettiğini görüyoruz (Örneğin C.DH 1421) Bunun örneklerinin ara ara görülme-

¹⁰ Bir önceki nota bakınız.

sine rağmen üçüncü türden bir müdahalenin diğerlerinden daha az vuku bulunduğu izlenimine sahibim. Merkezi devletin doğrudan üreticilerin mülksüzleşmesi ihtimaline ya da olgusuna gitgide daha az 'telaş' ve kararlılıkla yaklaşması, Osmanlı arazi hukukunun ondokuzuncu yüzyılda geçirdiği evrimle de tutarlıdır.¹¹

Her halde, bu üç durumda gerçekleşen müdahaleler bir istisnaydı. İster bireysel ister kolektif borçlar olsun, Osmanlı devletinin kırsal borçlanmaya genel yaklaşımı mümkün merteye müdahil olmama yönündeydi. Bunun bir göstergesi, kredi-borç ilişkisine dair, yüksek faiz gibi yasadışı sayılan kimi pratiklerin yaygın biçimde 'idare edilmesi'ydü. Üstelik, normalde bu tür durumlarda işlemleri 'kitabına uydurmakta' usta olan kadı mahkemelerinin borç karşılığı devredilen bir tarım arazisine dair 'yasadışı' işlemleri aynen kayıt altına aldığı da oluyordu (C.DH 9454). Kırmastı ve Mihaliç'te borç sayımını yapan memur ve ona eşlik eden kadı, öğrendikleri tüm borçlanma ilişkilerinden sadece birine müdahale etmişlerdi; söz konusu borçlu köy ahalisi, alacaklı için bir tarla ayırıp kolektif olarak ekecek, geri ödemeyi hasat vaktinde tarlanın hasılatını alacaklıya vererek aynî olarak yapacaktı. Memur ve kadı bu uygulamayı uygunsuz bulmuş ve değiştirilmesini istemişlerdi.

Bu, keyfi bir müdahale değildi ve merkezi devletin ondokuzuncu yüzyıl ortalarında benimsediği genel politikaları yansıtıyordu. Kırmastı ve Mihaliç borç araştırmasından yaklaşık yirmi yıl sonra Selanik'e bağlı Tırhala kazasında benzer bir yaklaşım çok daha büyük bir ölçekte benimsenmişti. Ondokuzuncu yüzyılın ortalarına kadar Tırhala çiftliklerinde "subaşılık" denen bir sistem yürürlükteydi. Bu sistemde subaşı, hem köyün/çiftliğin kahyasıydı, hem de idaresi altındaki doğrudan üreticilerin zorunlu nakit ihtiyaçlarını karşılıyordu. Üreticiler de bunun karşılığında kendi ektiklerinden ayrı olarak bir miktar araziye ortaklaşa ekıyor, hasılatı da subaşıya faiz olarak veriyorlardı. Bu, hem kredi-borç ilişkilerinin hem de tarımsal artığa el koyma mekanizmalarının çok karmaşık bir biçim aldığına delalet eder. Subaşılık sistemini bir tür angarya sayan Osmanlı devleti Tanzimat ilkelerinin angaryayı yasaklamasından yola çıkarak 1862'de uygulamayı yasakladı. Ne var ki üreticilerin nakit ihtiyaçları devam etmekteydi. Sonuçta doğrudan üreticiler, "ticarileşme mecburiyeti" altındaydılar ve tefecilere başvurarak çok yüksek faizlerle borç

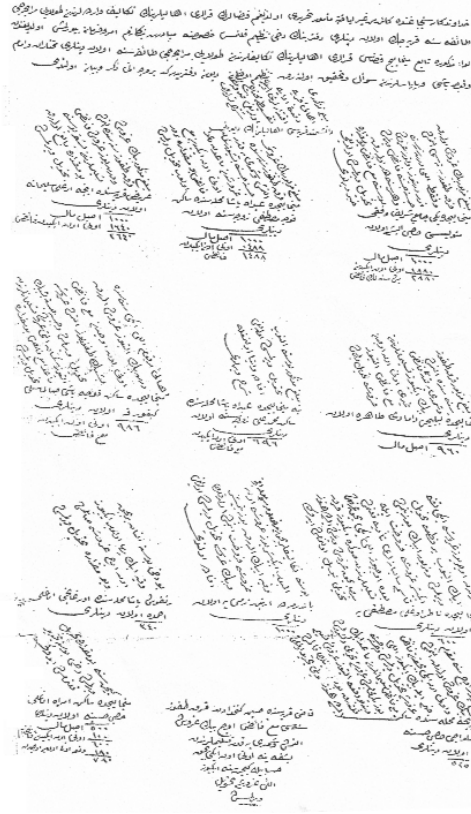
¹¹ Ne Osmanlı arazi hukukunun imparatorluğun son dönemlerindeki seyri ne de temel yasa olan 1858 Arazi Kanunnamesi hakkında tartışılmış ve analiz edilmiş değil. Arazi hukukunun legalist-formalist çerçevesinin ötesine geçen bir perspektiften ele alınması, imparatorlukta tarımsal ilişkilerin analizine önemli katkılar sağlayabilir. 1858 Arazi Kanunnamesi'ne mevcut yaklaşımların eleştirisi için şu çalışmama bakılabilir: AYTEKİN (2005)

almak zorunda kaldılar. Önceki uygulamayı yasaklayan Osmanlı devleti bu yeni oluşun ve doğrudan üreticileri büyük sıkıntıya sokan duruma müdahale etmedi ve yüksek faiz oranlarını fiilen onayladı (İ.MVL 20920). Böylelikle Tanzimat ilkeleri uygulanmaya çalışılırken kırsal doğrudan üreticilerin somut koşulları daha da kötüleştirilmiş oldu.

Osmanlı devleti bazen de üreticilerin mali sorunlarını onlara doğrudan parasal ya da aynî destek sağlayarak çözmeyi denedi. Onsekizinci yüzyılın son çeyreğinde İstanbul çevresinde (C.İKTS 685), 1840'da Ankara'da (C.İKTS 297 ve C.İKTS 833), 1838'de Mihaliç'te (C.ML 1302), devlet köylülere destek sağladı. Ayrıca 1844'de kırsal üreticilere çeşitli yollarla yardım etmeyi hedefleyen bir program başlatıldı (Özdemir 2003: 139). Devletin bu politikası da kırsal borçluluk sorununu çözmekte yetersiz kaldı. Genelde müdahaleler ya çok geç geliyor, ya da yetersiz kalıyordu. Dahası, borçluluk sorunu bir bütün olarak sistematik bir yaklaşımla ele alınmadı.

Osmanlı devletinin bu alandaki 'eylemsizlik' tavrını bir başarısızlık olarak görmek elbette mümkün. Gerçekten de literatürdeki hakim eğilim, ya merkezi devletin yerel güçler karşısındaki güçsüzlüğünü ya da Tanzimat devlet adamları ve bürokratlarının başarısızlıklarını/basiretsizliklerini vurgulamak. Ne ki, bu çok verimli bir yaklaşım değil; zira, Tanzimat dönemi Osmanlı devletinin başarı ya da başarısızlığından söz etmek için elimizde net standartlar yok (Thompson 1993). Öte yandan, devletin ne yapıp ne yapamayacağından hareketle yerel sorunlara müdahale etmek için elinde yeterli gereçler bulunup bulunmadığını sorgulamak da aynı şekilde bizi merkezin zayıflığı ve taşranın bazı unsurlarının gücü arasında kurulan ikiliğe götürür.

Kanımcı, Osmanlı merkezi devletinin kırsal borçluluk sorununa yaklaşımına farklı bir perspektiften de bakılabilir. Öncelikle, kredi-borç ilişkisinin ni-

teliğinden yola çıkmak yararlı olabilir. Yukarıda, en azından Batı Anadolu'nun bu bölgesinde, köylülere kredi sağlayanların dar kapsamlı bir profesyonel grup değil, meslek, mekan, iktisadi güç ve diğer açılardan heterojen bir grup olduğunu gösterdim. Balkanlar'da, Tırhala'da, borçlanma ilişkisinin doğrudan üreticilerin tabi olduğu sömürü ilişkisinin merkezi bir parçasını oluşturmuş olması dikkate değer. Eğer bu iki bölgede görülen durum İmparatorluk içerisinde istisnai değilse, merkezi devletin bu konudaki tavrını açıklama yönünde bir adım atmış oluruz. Şöyle ki, taşrada yaşayan pek çok zengin kişi kırsal alanlara kredi vermeyi iktisadi faaliyetlerinin eklemiş olduğundan, kırsal borçluluk sorununa ciddi biçimde eğilmek ve yüksek faiz oranlarına karşı sert bir tavır almanın da aralarında bulunduğu önlemler almak, Osmanlı yönetici sınıfının geniş kesimlerini yabancılaştırma sonucu verebilirdi. İşte bu anlamda, hükümetin kırsal borçluluk sorununa yönelik tavrı bir zaaf ya da başarısızlık emaresi değil, hatırı sayılır yapısal kısıtlar altında yapılmış bir 'tercih' olarak anlaşılabilir. Aslında bu hem sınıfsal, hem de kentin kır üzerindeki hakimiyetini pekiştirme anlamında mekansal bir tercihti. Merkezi devletin ondokuzuncu yüzyıl ortalarında toplumsal üretim ilişkileri içerisinde bu biçimde konumlanması, belirli toplumsal kesimlerin ve özellikle de kırsal doğrudan üreticilerin ödediği toplumsal bir bedel olarak somutlaştı.

KAYNAKÇA

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Maliye Nezareti Maliye Defterleri (ML): 78, 80

Cevdet İktisat (C.İKTS): 297, 685, 833

Cevdet Dahiliye (C.DH): 1421, 4326, 9454

Cevdet Maliye (C.ML): 1301, 1302, 2555, 2564

Temettuat Defterleri (ML.VRD.TMT): 8966, 8911, 8918, 8922, 8925, 8891, 8905, 8935, 8893, 8973, 8942, 8952, 8965, 8956, 8971, 8909, 8915

İrade Meclis-i Vala (İ.MVL): 20920

Kitap ve Makaleler

Aytekin, E. Attila (2005), "Hukuk, Tarih ve Tarihyazımı: 1858 Osmanlı Arazi Kanunnamesi'ne Yönelik Yaklaşımlar", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 3 (5): 723-744

Bayly, C.A. (1990), "Portfolio Capitalists and the Political Economy of Early Modern India" *Merchants, Markets and the State in Early Modern India* (der. Sanjay Subrahmanyam), Delhi: Oxford University Press, ss. 242-265.

Boratav, Korkut (2004), *Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm*, Ankara: İmge.

Carroll, Lynda (2000), "Toward an Archaeology of Non-Elite Consumption in Late Ottoman Anatolia", *The Historical Archaeology of the Ottoman Empire: Breaking New Ground* (der. Uzi Baram ve Lynda Carroll), New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers, ss.161-180.

Cole, Juan Ricardo (1993), *Colonialism and Revolution in the Middle East*, Princeton: Princeton University Press.

Khoury, Dina (2002), *State and Provincial Society In The Ottoman Empire: Mosul, 1540-1834*, Cambridge: Cambridge University Press.

Kırlı, Cengiz (2000), "The Struggle over Space: The Coffeehouses of Ottoman İstanbul, 1780-1845", Yayınlanmamış doktora tezi, Binghamton University, SUNY.

Kula, Witold (1976), *An Economic Theory of the Feudal System: Towards a Model of the Polish Economy, 1500-1800*, Londra: N.L.B.

Lenin, V.I. (1960), *Collected Works Vol.4*, Moskova: Foreign Languages Publishing House.

Marcus, Abraham (1989), *The Middle East on the Eve of Modernity : Aleppo in the Eighteenth Century*, New York: Columbia University Press.

Nagata, Yuzo (1997), *Tarihte Ayanlar : Karaosmanoğulları Üzerinde Bir İnceleme*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Özdemir, Bülent (2003), *Ottoman Reforms and Social Life : Reflections from Salonica, 1830-1850*. İstanbul: Isis Press.

Özkaya, Yücel (1994), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayanlık*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Quataert, Donald (1994). "The Age of Reforms, 1812-1914", *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, (der. Halil İnalçık ve Donald Quataert) Cambridge, Cambridge University Press, ss. 759-943.

Quataert, Donald (der.) (2000), *Consumption Studies and the History of the Ottoman Empire*, Albany: SUNY Press.

Rafeq, Abdul-Karim (1984), "Land Tenure Problems and Their Social Impact in Syria around the Middle of the Nineteenth Century", *Land Tenure and*

Social Transformation in the Middle East (der. Tarif Khalidi), Beirut: American University of Beirut.

Rogan, Eugene L. (1999), *Frontiers of the State in the Late Ottoman Empire. Transjordan, 1850-1921*, Cambridge: Cambridge University Press.

Salzmann, Ariel C. (1995), "Measures of Empire: Tax Farmers and the Ottoman Ancien Regime, 1695-1807", Yayınlanmamış doktora tezi, Columbia University.

Thompson, Elizabeth (1993), "Ottoman Political Reform in the Provinces: The Damascus Advisory Council in 1844-45", *International Journal of Middle Eastern Studies* 25: 459-461.

Özet: Bu makale, 1839 yılında Hüdavendigar'ın Mihaliç ve Kirmastı kazaları için hazırlanan borç defterleri ışığında, iki kazanın kırsal alanlarındaki kolektif borçluluk olgusunu ele almaktadır. Makalede ayrıca, kırsal borçluluk üzerine kısa bir kuramsal tartışma ve Osmanlı merkezi devletinin doğrudan üreticilerin borçluluğuna yaklaşımına dair bir bölüm de bulunmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Osmanlı İmparatorluğu, kırsal borçluluk, tarımda ticarileşme, köylülük.

Abstract: This article deals with the rural collective indebtedness in two districts in the province of Hüdavendigar, Mihaliç and Kirmastı, based on the debt registers of the districts that date from 1839. The article also includes a brief theoretical discussion of rural indebtedness and a section on Ottoman central state's approach to the indebtedness of rural direct producers.

Keywords: Ottoman Empire, rural indebtedness, commercialization of agriculture, peasantry.